

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД В.А. РОМЕНЦЯ: ІДЕЯ КУЛЬТУРИ ТА ІДЕЇ В КУЛЬТУРІ

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

Copyright © 2011

Пропонована стаття не претендує на глибокий аналіз творчості В.А. Роменця, а швидше відображає попереднє знайомство з його творчою спадщиною та висвітлює міркування, які виникають у процесі цього знайомства. Розглядаються три кола питань.

Перше коло питань: *концепція В.А. Роменця* для російськомовного читача багато в чому *герменевтична* (що ускладнює герменевтичне до неї ставлення), адже свої основні праці він писав українською мовою. У чому полягає сенс такого *вчинку*, з одного боку, і в чому специфіка української психології як певної інтелектуальної традиції – з іншого? Які саме українські джерела живили творчість Володимира Андрійовича Роменця? Це спонукає розпочати статтю, здавалося б, здалеку – із обговорення специфіки національних інтелектуальних традицій і проблеми мови для вираження ідей у психології.

Друге коло питань присвячене *діалогу ідей В.А. Роменця* з іншими підходами – культурно-історичними, діяльними, міждисциплінарними. Стрижнем творчості академіка Роменця є його **теорія вчинку**. Вчинок став для нього *магічним кристалом*, через який він проінтерпретував *історію психології* і на підставі якого запропонував *оригінальну модель інтеграції психологічного знання*. У психологічній традиції вивчення вчинку як категорії, що пов'язує людину зі світом, з історією, культурою, наявний діалог В.А. Роменця з підходами до вчинку М.М. Бахтіна та С.Л. Рубінштейна. З іншого боку, простежується глибинний зв'язок категорії вчинку з *категоріями психологічного мислення*, виокремленими М.Г. Ярошевським (образу, дії, мотиву, спілкування, особистості), і підхід Володимира Роменця вступає тут у діалог з *концепцією історії психології* цього вченого.

Отож ідея культури виступила магістральною лінією в дослідженнях В.А. Роменця: з одного боку, людина через учинок виявляється

долученою до конкретного культурно-історичного контексту, з іншого – саме психологічне знання постає через зв'язки з історичною епохою і закономірностями розвитку таких форм культури, як міфологія, філософія, релігія, наука і мистецтво. Якщо поглянути на історію психології через *методологічну оптику монізму* як принципу, то первісною формою інтеграції психологічного знання є міфологія, у Середньовіччі – філософія та релігія, у Новий час – філософія у її прагненні поєднатися із природознавством, в епоху Просвітництва – філософія, тепер вже у намаганні перетворити світ за допомогою знання. На рубежі ХІХ–ХХ століть інтегративна культурно-психологічна тенденція виявила себе в ідеї “синтезу мистецтв” і в розквіті міждисциплінарних досліджень. Саме цю логіку становлення психологічних знань ми й знаходимо у В.А. Роменця.

Третє коло питань стосується осмислення творчості В.А. Роменця в термінах неklasичної і постнеklasичної раціональності. Основна ідея останньої полягає у синтезі психологічного знання і комунікації дослідницьких традицій. Різні наукові школи демонструють не тільки певні ракурси аналізу культурно-психологічної реальності, а й різні мови опису; мова ж структурує картину світу і задає діапазон можливості вираження смислу, тому через одні мови зримі одні феномени, через інші – інші. Відтак різноманітність мов – спосіб охопити думкою різні аспекти світу. За словами О.О. Потєбні, “мову можна порівняти із зором” [26, с. 163], а психологічні підходи, продовжуючи цю думку, слушно прийняти за методологічну оптику. Отож мова – активний чинник побудови картини світу. Саме О.О. Потєбня першим сформулював гіпотезу лінгвістичної відносності (відомої в історії науки як гіпотеза Сепіра-Уорфа), згідно з якою наше мислення і способи пізнання світу спричинені структурою мови.

Сутнісний зміст. Обговорюються витoki творчості оригінального українського психолога В.А. Роменця, *концепція вчинку як базовий принцип його історико-психологічної системи*, проводиться зіставлення культурно-гуманістичного підходу в психології з культурно-історичним і діяльнісним підходами, робиться спроба інтерпретації його спадщини у термінах постнекласичної раціональності.

* * *

Володимир Андрійович Роменець – поліфонічний дослідник, але свої ідеї він висловлював українською мовою, якою написані його основні праці. Академік Роменець – учений, чия творчість пронизана ідеєю культури і живиться із різних пластів культури – української, російської, світової. Це спонукає нас розпочати із запитання: “Яку роль відіграє соціокультурний контекст у розвитку та вираженні тих чи інших психологічних ідей?”

НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА У РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ

Якщо ми звернемося до досвіду історії психології, то помітимо, що вже з VIII століття розвиток психологічного знання отримує яскраво виражене національне забарвлення: виникають інтелектуальні традиції, що мають власну культурно-історичну специфіку – англійську, німецьку, французьку. Пізніше (на рубежі XIX–XX століть) додадуться ще дві традиції – американська та російська. А на початку XX вже можна вести мову про розвиток *самобутньої української інтелектуальної традиції*, що набирає силу в суголоссі з російською культурою і психологією.

Англійська національна традиція у психології пов’язана насамперед із емпіризмом і розвитком асоціативних ідей¹. Методологічний принцип емпіризму дав поштовх становленню *асоціативної психології* – першої психологічної парадигми, першої психологічної школи [22]. Не вдаючись у деталі історії асоціативної психології, відзначимо лише, що в її розвитку можна виділити три етапи: період розквіту, коли вона набула завершені класичні форми

(Т. Браун, Джеймс Мілль – “ментальна фізика”); “некласичний” етап, коли намітилася криза і перегляд основних положень про предмет і метод (Джон Стюарт Мілль – “ментальна хімія”); “постнекласичний” етап, коли відбулося розмивання асоціативного напрямку і вихід за його межі (А. Бен, Г. Спенсер – ідеї еволюції і нове трактування предмета психології). Зауважимо, що основними розробниками асоціативної психології були представники англійської емпіричної традиції. Проте, досягнувши розквіту, асоціативна психологія сутнісно інтроспективна, дійшла до своєї методологічної межі, що згодом вилилося у “відкриту методологічну кризу”, стала “викликом”, що стимулює найрізноманітніші “відповіді” і потребує виходу за межі парадигми замкнутої усередині самої себе свідомості. Німецька дослідницька традиція запропонувала до розробки *ідею несвідомого*, повною мірою реалізованою у *психоаналізі* З. Фрейда та його послідовників. Французька психологічна традиція вивела категорію свідомості в контекст культури і суспільства, а також відкрила нові методи дослідження, пов’язані з аналізом даних патопсихології. Одним із варіантів розв’язання проблеми в англійській емпіричній традиції стала концепція Г. Спенсера, котрий показав, що предметом психології має бути не свідомість, а співвідношення зовнішніх форм поведінки із внутрішніми психічними формами та асоціативні зв’язки між ними. Окрім цього Г. Спенсер поставив питання про еволюційний сенс психіки, застосував до її вивчення генетичний принцип, обґрунтував можливість у психології об’єктивного методу і намітив методологічну програму, яка дає змогу робити висновки про те, що відбувається у внутрішньому світі особи на підставі спостереження за її зовнішньою діяльністю. Цей методологічний принцип – внутрішнє проявляє і змінює себе через зовнішнє – став згодом методологічною основою цілої низки шкіл бігевіористського (в Америці) і діяльнісного (у Росії) напрямів.

Одночасно із розвитком еволюційної асоціативної психології відбувалося становлення й *експериментальної психології*. Якщо парадигму асоціативізму розробляли переважно англійські психологи, то формування остан-

¹ Становлення асоціативної парадигми простежується у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Дж. Берклі, Д. Юма, у вченні про асоціації як універсальний механізм психіки Д. Гартлі, в класичних концепціях Т. Брауна і Дж. Мілля-старшого, в критичній концепції Дж. Ст. Мілля (характеризується зміною методологічних орієнтирів психології з механіки на хімію), в еволюційній асоціативній психології А. Бена і Г. Спенсера. Звернемо увагу, як у рамках однієї асоціативної парадигми можна спостерігати зміну трьох типів наукової раціональності – класичної, некласичної, постнекласичної.

ньої відбувалося в контексті німецької дослідницької традиції (фізіологічна психологія І. Мюллера, Г. Гельмгольца, В. Вундта). Національна специфіка німецької психології проявилася в розробці трьох ідей – несвідомої психіки (Г. Лейбніц, Г. Гельмгольц, І. Герbart), психічної активності (спонтанної активності душі) та аперцепції (І. Кант, Х. Вольф, Г. Лейбніц, І. Герbart, В. Вундт). Такі вчені, як І. Гердер, Г. Лессінг і В. Гумбольдт розробляли гуманітарні горизонти психологічного знання і стояли біля витоків зародження “психології народів” (соціальної, колективної, культурної психології). Методологічним досягненням німецької психології є постановка проблеми двох психологій, заявленої у проєктах Х. Вольфа (емпірична і раціональна), В. Вундта (індивідуальна і колективна), В. Дільтея (описова і пояснювальна), Е. Шпрангера (розуміннева і пояснювальна психології). У неокантіанській інтелектуальній традиції розроблялися ідеї специфіки природничо-наукового і гуманітарного знання в цілому².

Французька психологічна традиція виходить з епохи Просвітництва і постає як парадигма матеріалістичної, фізіологічної та позитивної психології (Ф. Вольтер, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Ламетрі, Е. Кондільяк, П. Гольбах, П. Кабаніс). Особливістю цієї традиції стала соціокультурна зорієнтованість психології, її прагнення до активного перетворення реальності. У ХІХ столітті у французькій психології розгорнулися три лінії досліджень: вивчення ролі гіпнозу і навіювання у психічній діяльності людини (А. Льебо, Ж. Шарко, пізніше додалася “психологія мас” Г. Тарда і Г. Лебона); французька соціологічна (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, М. Мосс, М. Хальбвакс) і французька психологічна школи (Т. Рібо, П. Жане). Специфікою французької національної традиції є увага до соціального контексту розвитку психіки, до вивчення феноменів навіювання та застосування у психології клініч-

ного досвіду. Тут же відбувалося розширення предметного формату психології завдяки контакту із соціологією та історією, з одного боку, і медициною – з іншого.

На рубежі ХІХ–ХХ століть виникли ще дві національні інтелектуальні традиції – американська та російська психологія. У становленні цих психологічних традицій простежується аналогія, пов’язана саме із культурним контекстом, зі стрімкою динамікою соціальних процесів, яку переживали російське та американське суспільства (утвердження індустріального типу культури на теренах неосяжних географічних просторів). Аналізуючи американський досвід, Г. І. Челпанов зазначав, що російській психології для здолання методологічної кризи слід було звертатися не до минулого, до фізіологічної психології, а дивитися у майбутнє і, дотримуючись власної національної специфіки, створювати соціально зорієнтовану психологію – колективну, культурну [30]. Відзначимо, що ідея звернення до культури проростала у психології з підґрунтя різних національних традицій.

Навіть короткий екскурс в історію психології (а саме вона стала полем теоретичної рефлексії для В.А. Роменця) виявляє, що кожна із національних інтелектуальних традицій (німецька, французька, англійська) виношувала власну психологічну ідею, зумовлену не тільки внутрішньою логікою розвитку психології, але й особливостями культури та ментальності того чи іншого народу. У цьому контексті доречні запитання: “У чому специфіка української психології? І наскільки виразником цієї специфіки є підхід В.А. Роменця?”

Г.С. Костюк [21] становлення української психології пов’язує з іменами Г.С. Сковороди, Я.П. Козельського, М.І. Скіадана. Наприкінці ХІХ і на початку ХХ століття двома яскравими віхами виступили харківська лінгвістична (вивчала психологію творчості) і харківська психологічна (займалася психологією дитячого

² І. Кант здійснив у німецькій традиції особливий методологічний переворот, запропонувавши “відповіді” на “виклики” кризи класичної раціональності. Він показав, що істина є норма розуму (нормальний процес мислення прямує до істини). Навіть більше, поряд з теоретичною істиною, існують істини етична та естетична. З’ясуванню нормальних законів свідомості були присвячені три напрями роботи І. Канта – критики чистого розуму, практичного розуму та естетичного розуму. Якщо до І. Канта істина трактувалась як узгодження уявлення з річчю, то у результаті методологічного перевороту, здійсненого ним, грецьке споглядання змінилося німецькою рефлексією. В. Віндельбанд схарактеризував епоху І. Канта як вищий розквіт німецької культури, коли поезія і філософія “подали одне одному руки”, щоб “створити абсолютно нову культуру”. Твір “Критика чистого розуму” став віхою народження нової парадигми німецької інтелектуальної традиції. В епоху Просвітництва в німецькій науці змагалися дві методологічні парадигми – грецька і національна (відповідно, персоналізовані іменами Сократа і Канта). Грецька відображала риси культури, яка її породила, і ґрунтувалась на настановленні “еллінізму як інтелектуалізму”. “Уся грецька філософія й уся філософія, що знаходилася під її впливом, ґрунтується на передумові, що людське знання може дати завершену картину світу, яка без залишку передає дійсність” [15, с. 97]. І. Кант показав, що структури пізнання конструюють наше бачення світу, заклавши цим філософські і методологічні основи конструктивізму.

розвитку) школи. Можна припустити, що специфіка української інтелектуальної традиції задана таким мисленнєвим колом: переживання – свідомість – мислення – мова – творчість. Окреслена тематика – вивчення взаємозв'язків мислення, мови і творчості – розвинена у працях Г.С. Сковороди, О.О. Потебні, Д.М. Овсянико-Куликовського. Інтерес до дієвого характеру самосвідомості зближує думку Г.С. Сковороди і В.А. Роменця (у підході якого самосвідомість розглядається як механізм самостворення особистості). О.О. Потебня і Д.М. Овсянико-Куликовський у своїх творах заклали певну традицію культурно-історичного аналізу психологічних феноменів. Щоб зрозуміти, який відгук ця традиція отримала у роздумах В.А. Роменця, ми повинні звернутися до витоків його творчості.

ВИТОКИ ТВОРЧОСТІ В.А. РОМЕНЦЯ ТА ДІАЛОГІЧНІ КОЛА ЙОГО КОНЦЕПЦІЙ

Творчість В.А. Роменця розгорталася у просторі щонайменше трьох культурних на шарувань – українського, російського та світової психологій. У його теоретизуванні гармонійно поєдналися філософія та психологія, історія та культура. Йому був притаманний енциклопедичний стиль мислення, що відрізняв учених епохи Відродження і Срібного століття, яких важко зарахувати до якогось одного напрямку чи дисципліни. Однак свій дослідницький шлях В.А. Роменець почав саме із психології творчості [9]. Можливо, то була данина українській культурно-психологічній традиції?

Як уже зазначалося, на початку ХХ століття в Харкові (а до 1934 року Харків був не лише культурним центром, а й столицею України) зустрічаються дві культурно-історичні школи – лінгвістична (розробляє психологію творчості в культурно-історичній парадигмі) і психологічна (вивчає психологію дитячого розвитку в інакше методологічно трактованій, хоча теж у культурно-історичній, парадигмі).

Засновником лінгвістичної школи є О.О. Потебня (1835–1891), до якої згодом увійшли такі вчені, як Д.М. Овсянико-Куликовський, О.В. Ветухов, А.Г. Горнфельд. Специфікою школи було те, що проблеми розвитку мови тут досліджувались у культурно-історичному контексті. Сам О.О. Потебня займався питаннями мовознавства, психології, фольклору та етнографії (вивчав український говір, так зване “малоросійське наріччя”). Розвиток

мови він розглядав у єдності з мисленням і творчістю, а мистецтво трактував як особливий спосіб світопізнання. Питання мови для нього були ланкою опосередковування між історією і психологією, філологією і проблемами пізнання та творчості. О.О. Потебня і Д.М. Овсянико-Куликовський – провідні представники одночасно міфологічного, психологічного, культурно-історичного та порівняльного підходів у літературознавстві. Причому важливим методологічним досягненням першого став розроблений ним *історико-генетичний метод*, який був узятий на озброєння Л.С. Виготським у його дослідженнях психічного розвитку.

У Харкові, за редакцією Б.А. Лезіна, видавався російською мовою, тематичний збірник “Питання теорії і психології творчості” (1907–1923), що зібрав навколо себе міждисциплінарну групу дослідників – П.К. Енгельмейєра, В.І. Харцієва, Т.І. Райнова, К.Ф. Тиандера, І.І. Лапшина та інших. Таким чином, міждисциплінарність і діалогічність також можна виділити як особливість не тільки російської інтелектуальної спільноти ХХ століття, а й суто української культури. О.О. Потебня, за словами В.А. Роменця, розвивав “комунікативну теорію психічного”, розкривав через психологію мови психологію в цілому. “Як учений-енциклопедист О.О. Потебня відкрив широкі обрії для погляду на людську психіку в цілому” [2, с. 183], саме він, – зауважує Володимир Андрійович, – синтезував ідеї німецького енциклопедиста В. Гумбольдта і вчення психолога та етнографа Г. Лотце про мікрокосм. Під впливом цих мислителів О.О. Потебня розвивав ідеї психічної активності, які втілювалися у його уявленнях про думку і мову, а також в акцентуванні на активному і творчому характері процесу розуміння.

В.А. Роменець показує, що діалектика О.О. Потебні, на відміну від інших соціологічних і психологічних підходів його сучасників (Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля, В. Вундта), які протиставляють індивідуальне і соціальне, колективне й особисте, особливе і загальне, дозволяє побачити, що індивідуальне розкривається за допомогою загального (О.О. Потебня це демонструє на прикладі аналізу мовлення). В основу своєї “психології народів” (“культурної психології” у сучасному слововживанні) О.О. Потебня поклав психологічну структуру мови, Е. Дюркгейм – “мораль у її абстрактному розумінні”, Л. Леві-Брюль – вивчення міфологічних уявлень, а В. Вундт – тріаду мови, міфології, моралі. Забігаючи дещо наперед,

відзначимо, що концепція В.А. Роменця у підґрунтя культурної психології закладає аналіз вчинку, що занурюється в культурно-історичні нашарування різних епох на зразок методологічного щупа.

Харківська психологічна школа, яка сформувалася в 1930–40-х роках, була пов'язана з іменами О.Р. Лурії, О.М. Леонтєва, О.В. Запорожця, Л.І. Божович, П.І. Зінченка, П.Я. Гальперіна, В.І. Асніна і розробляла переважно проблематику дитячого розвитку – пізнавального, емоційного, естетичного, знаряддевого, прагнучи, у логіці підходу Л.С. Виготського, долучити її до культурно-історичного контексту (що в даному разі означало одне – виявити суспільне спричинення психічних функцій).

В.А. Роменець ставився до харківської психологічної школи доброзичливо, але частково й критично [19]. Можливо, таке ставлення було викликане недостатньою опрацьованістю самої категорії “культура” в “культурно-історичному” підході. Зауважимо, що поняттю “культурно-історичний підхід” у російській психології не пощастило, адже вочевидь його спіткала парадоксальна доля: під культурно-історичною психологією довгий час було прийнято розуміти лише концепцію Л.С. Виготського, хоча низка авторів (серед них – В.П. Зінченко, М. Коул, П.А. М'ясоїд, П. Тульвісте, В.О. Шкуратов, М.Г. Ярошевський) справедливо вказували на дисонанс назви та змісту. На наш погляд, підхід В.А. Роменця з його глибоким аналізом історії і культури як контексту розвитку психології більше відповідає поняттю “культурно-історичний підхід” та ідеологічно ближчий міждисциплінарній лінії досліджень харківської школи психології творчості.

Академік Володимир Роменець, котрий розробив *оригінальну концепцію вчинку* як ядра культурно-історичної психології і володів даром діалогічного мислення, парадоксальним чином виявився недостатньо відомий як у російській, так і в світовій психології. Ймовірно, одна із причин такого стану криється у тому, що лише малу частку його робіт перекладено на російську мову. О.А. Бреусенко [13] відзначає, що В.А. Роменець свідомо створив мовний бар'єр між своєю концепцією і радян-

ською заідеологізованою психологією. Проте є підстави висунути й альтернативну гіпотезу: слідуючи інтелектуальній традиції Г.С. Сковороди і О.О. Потебні³, вірогідно він вважав, що рідна мова сприяє точнішому вираженню його ідей (та й колеги і наступники-учні відзначають особливу естетику його авторського стилю).

У творчості Г.І. Челпанова, Г.Г. Шпета та С.Л. Рубінштейна В.А. Роменець виокремлює український період [8]. Українські мислителі та українська психологія сукупно являють собою самотній культурно-історичний феномен. У своїх працях В.А. Роменець намагався показати цю самотність, з одного боку, не дозволяючи національній специфіці загубитися у спільноті радянської науки, а з іншого – долучаючи її до діалогу зі світовою психологією.

Важливим джерелом творчості В.А. Роменця стали праці С.Л. Рубінштейна [24]. При цьому різні системи психології були сприйняті не стільки як “опонентні кола” (М.Г. Ярошевський), скільки як діалогічні. У статті про С.Л. Рубінштейна Володимир Роменець [28] скрупульозно проаналізував український період його творчості, наголосивши, що він став заділом усіх наступних її періодів. При цьому неокантіанські витoki творчості згадані мимохідь, тому особливої цікавості у В.А. Роменця не викликали, хоча розробка *категорії діяльності* у С.Л. Рубінштейна, як відомо, носила радше неокантівський, аніж марксистський характер (з розвитком ідеї активності психічного як інтелектуальної традиції німецької психології).

Ядро підходу В.А. Роменця – *психологія вчинку*. Вчинок став для нього і провідним пояснювальним принципом, і системоутворювальною категорією. Саме ця категорія дозволила об'єднати в єдину мережу психологічного знання такі категорії як “ситуація” (“образ”), “дія”, “мотивація”, “рефлексія”, “особистість”, і розгорнути їх психологічний аналіз на матеріалі історії та культури. На підставі *категорії вчинку* вибудована В.А. Роменцем і *періодизація історії психології*. Ми не станемо тут розгортати обговорення психології вчинку, це успішно виконано іншими авторами [1; 13], а торкнемося зв'язку концепції В.А. Роменця з уявленнями про вчинок М.М. Бахтіна і С.Л. Ру-

³ Г.С. Сковорода аргументував, що для гармонійного розвитку дитини важливо розпочинати навчання рідною мовою. О.О. Потебня у праці “Думка і слово” запропонував визначення народності (народу) на основі саме мовної єдності, а не географічної, державної, релігійної і навіть не соціокультурної, вдачі і способу життя. Рідна мова постає як “знаряддя свідомості та елементарної обробки думки” [26, с. 187]. Навчання рідною мовою сприяє не тільки соціалізації, а й індивідуалізації (утворюється гармонійна єдність універсального та унікального).

бінштейна. На відміну від діяльнісного підходу у варіанті О.М. Леонт'єва, останній особливе значення надавав саме категорії вчинку, підкреслюючи зв'язок вчинку та особистості. Вивчення вчинку дозволяє також поєднати два виміри аналізу – психологічне та етичне, і саме етика була важливою стороною міркувань і М.М. Бахтіна, і С.Л. Рубінштейна.

Підхід В.А. Роменця можна схарактеризувати як культурологічний, діалогічний та інтегруючий. Звернення до його творчості виявляє комунікацію різних психологічних систем на основі *системоутворювального вчинкового принципу*. Він полемізує із М.Г. Ярошевським, пропонуючи замість мережі категорій (“образ”, “дія”, “мотив”, “спілкування”, “особистість”) прийняти за провідну категорію “вчинок” як таку, в якій зосереджений зв'язок усіх вищезазначених категорій. З іншого боку, полемізує також із С.Л. Рубінштейном, для якого вчинок – це усвідомлена, соціальна та особистісна дія (а провідною психологічною категорією залишалася все-таки *дія*). У підході ж В.А. Роменця дія постає як одна із іпостасей вчинку. Зрештою, він полемізує із М.М. Бахтіним.

“До філософії вчинку” – незавершена робота М.М. Бахтіна [12], опублікована посмертно його послідовниками. Між тим це найбільш неокантіанська його робота. В.А. Роменцю німецький інтелектуальний стиль не був близький. Однак обидва автори, вдаючись до різних інтелектуальних стилів, підкреслюють етичний вимір учинку: М.М. Бахтін вдається до терміна “турботливе мислення”, В.А. Роменець відзначає активний характер самосвідомості. У своєму трактуванні вчинку він виявляється ближчим до живої історії та культури, тому що вчинок для нього слугує центральною зв'язуючою ланкою людини зі світом, а в концепції М.М. Бахтіна вчинок – це опосередковуюча ланка між світом об'єктивних цінностей і суб'єктивних переживань.

В.А. Роменець виходить у простір філософії і культури, маючи на увазі завдання психології. Вчинок – одиниця життя людини в культурі, культурно-психологічна реальність, яка пов'язує людину зі світом, психіку з культурою та історією. Таке розуміння виводить і на розв'язання методологічних проблем психології: через аналіз вчинку, а також продуктів історії та культури може прочитуватися психіка. Тут виявляється синтетичність, комунікативність і діалогічність підходу В.А. Роменця. Подібні завдання вирішували і Л.С. Виготський, і С.Л. Рубінштейн, і О.М. Леонт'єв.

С.Л. Рубінштейн, скажімо, намагався вирішити завдання психології – теоретичні і методологічні, – виходячи у простір філософії, запропонувавши оригінальний методологічний принцип: просвічувати свідомість через діяльність. Для О.М. Леонт'єва діяльність була сполучною ланкою між психікою і соціокультурним середовищем. Л.С. Виготський запропонував ідею опосередковування як способу керування психікою через продукти культури. Для С.Л. Рубінштейна [28] таким знаряддям самоспричинення і самопобудови стала діяльність, точніше – творча самодіяльність. В.А. Роменцю вдалося звести всі ці підходи в *єдину систему психологічного знання*. Рефлексування з категорією вчинку “туди і назад” діалогічно пов'язувало між собою позначене коло питань. Вочевидь названих авторів також зближувало, хоча вони це і не артикулювали, розуміння психології як міждисциплінарної науки. Неявний дослідницький девіз майже кожного з них закликав: для розуміння психіки потрібно вийти за межі психіки! І це була загальна інтенція російської психології упродовж усього ХХ століття. *Проте ні Л.С. Виготському, ні С.Л. Рубінштейну, ані О.М. Леонт'єву, не вдалося увійти у простір людської історії та культури, а значить і реалізувати культурно-історичний підхід на рівні феноменології, а не одних лишень методологічних настановлень*. В.А. Роменцю це вдається, причому повною мірою. За допомогою аналізу вчинку він звертається з діалогом до історії культури та історії психології. Предметом психології за такого підходу стає не психіка, не діяльність, не особистість і навіть не вчинок, а *буття людини в культурі*. Психологія стає тут реальною антропологічною наукою, наукою про людину, а вчинок – категорією, що відіграє роль дослідницького інструменту, методологічної оптики, яка дозволяє згармонізувати в єдину систему психіку, ситуацію, дію, діяльність, особистість, переживання і культуру. (Зазначимо, що цікаві ідеї у цьому плані висловлював Ф.Ю. Василіук, вирішуючи завдання інтеграції психологічного знання за допомогою введення тріади категорій “психіка – практика – культура” [14]. Однак його пошуки освоїли методологічну площину і не досягнули діалектики теоретичного монізму).

О.М. Леонт'єву через категорію “діяльність” вдалося прорватися у соціокультурний контекст, але знову ж таки – на суто методологічному рівні аналізу, а не на уможливленні

конкретних емпіричних досліджень (тому такий прорив прочитується сьогодні схематично – як перспектива, проте не реалізація). Культурно-історична психологія у школі Л.С. Виготського постає не живою плоттю культурно-психологічних пошукувань, що повертають психологію до досвіду суміжних наук, а методологічною програмою чи принаймні проектом. Наприклад, коли Д.Б. Ельконін розглядав провідну діяльність як заданий тим чи іншим суспільством нормативний зразок соціалізації дитини, тут вгадувався методологічний вихід на вивчення культурно-історичної проблематики, але він схематичний і не набув життєздійснення в багатстві конкретних історичних та польових розвідках. С.Л. Рубінштейн, заглиблюючись у проблематику суб'єкта діяльності, теж не підтверджує її емпірично, а дає методологічний ескіз, за яким у подальшому розгортається віяло досліджень його учнів. Багато в чому діяльнісні, культурно-діяльнісні і суб'єктно-діяльнісні підходи доповнюють один одного, акцентуючись на різних гранях розвитку та функціонування діяльності. В.А. Роменець пропонує психологічну систему, що дозволяє зорієнтувати в ній ці підходи як моменти руху-поступу теоретичного знання. Методологічно – це розвиток цілком у форматі постнекласичної раціональності⁴.

Вчинок стає тією голкою, яка дозволяє зшити психологічне знання, або, якщо скористатися іншою метафорою, звернувшись до ідей інтегральної психології К. Уілбера [29], тією ниткою, на яку нанизані різнокольорові намистини психологічних підходів. Коли М.М. Бахтін ставить проблему особистості та її кордонів і меж дисципліни, методологічно він робить той самий хід, здійснюваний у рамках некласичної психології в цілому, що передбачає вихід за межі – особистості, психіки, дисципліни. До цього ж виходу за межі психіки закликає методологія Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтєва, що належить світу некласичної раціональності. Якщо розглядати всі три типи раціональності відповідно до схеми “теза – антитеза – синтез”⁵ (психіка як предмет психології в класичному типі раціо-

нальності, вихід за межі психіки у пошуках об'єктивного методу її досліджень у некласичному і повернення до внутрішньої логіки предмета психології, який повинен відображати все психологічне знання, утримувати власну детермінацію і пояснювальний принцип), то саме постнекласична раціональність пропонує логічно завершальний крок, пов'язаний як із пошуками шляхів інтеграції всередині психології як науки, так і синтезу психологічного та міждисциплінарного знання загалом. Порівняно із класичним і некласичним типами раціональності постнекласична претендує на особливу онтологічну та гносеологічну складність. Вона розв'язує проблему діалектики не тільки універсального й унікального, а й константного і “біжучого” (вдаючись до метафори З. Баумана “біжуча сучасність”). Так, у концепції М.М. Бахтіна виголошені ідеї рухливості кордонів особистості і розмитості меж наукової дисципліни залежно від співрозмовника, від поставлених завдань, від сфер, до яких звернений погляд дослідника. Вочевидь це теж рух-перебіг до постнекласичної раціональності, яка шукає методологічні засоби оволодіння динамічними, мінливими і біжучими культурно-психологічними реальностями.

У підході С.Л. Рубінштейна дія є тією “клітинкою”, у якій відображається вся система психології, у підході В.А. Роменця такою клітинкою стає вчинок, і в ній уже обіймається не система психології, а різні психологічні системи, а також намічається вихід психології як дисципліни за її межі – у простір культури та історії. Напевно, таке розходження у розумінні клітинки зумовлено і розумінням предметної сфери психології. Для С.Л. Рубінштейна, як відомо, предметом психології є психіка і тільки психіка, а діяльність – методологічний принцип і конкретний метод її вивчення. Для В.А. Роменця предмет психології – це не просто вчинок, а численні зв'язки, одержані з його допомогою всередині системи психології (“Вчинок як осередок психологічної системи в суперечливій єдності зберігає своєрідність усіх сторін, визначень психічного” [2, с. 415]) і вихід за межі системи психології (“Вчинок

⁴ У статті Р.М. Нугаєва відзначається комунікативний і синтезуючий попередні теоретичні моделі, що характерні для постнекласичної раціональності. Так, релятивістська програма А. Ейнштейна переважала програми Х. Лоренца і А. Пуанкаре тим, що “стала основою для широкого діалогу, справжньої комунікації між представниками провідних парадигм старої фізики, що до Ейнштейна перебували у стані значної психологічної, інституційної і культурної ізоляції” [25, с. 122].

⁵ Доволі часто цю схему називають “гегелівською”, але сутнісно вона запозичена Г. Гегелем у Й. Фіхте. “...Усі характерні принципи філософії історії Гегеля взяті ним у його попередників, але він із надзвичайним мистецтвом об'єднав їхні погляди в теорію, ... органічно зв'язну і цілну” [20, с. 111].

як результат історії вказує на сенс пізнання психічного” [Там само]). З іншого боку, вчення С.Л. Рубінштейна набагато складніше, ніж в інтерпретації послідовників школи О.М. Леонт'єва. Для С.Л. Рубінштейна психологія – філософська дисципліна, що у своєму філософському горизонті виходить на проблеми не тільки буття і свідомості, а й людини і світу. Однак ідея тут знову-таки залишається філософською, а В.А. Роменець розв'язує проблему людини і світу, звертаючись до конкретного матеріалу історії та культури.

Отже, аналіз вчинку зближує В.А. Роменця з колом ідей як С.Л. Рубінштейна, так і М.М. Бахтіна. Вчинок для Володимира Андрійовича є системоутворювальною категорією, що, з одного боку, інтегрує психологічне знання в цілому, з іншого – співвідносить людину зі світом. В.А. Роменець критикує М.Г. Ярошевського за загублені зв'язки виділених ним психологічних категорій, які можна об'єднати на основі вчинкового принципу. Так, категорії “образ”, “мотив” і “дія” в категорійному аналізі самодостатньо являють собою абстракції, тоді як у культурно-психологічній реальності людського життя вони постають як категорії “ситуація”, “мотивація”, “дія” і “післядія” і виступають характеристиками вчинку саме як культурно-психологічного процесу, розгортаючись у глобальній системі координат “Людина – Світ”. Поза сумнівами, В. А. Роменець – прихильник *методологічного монізму в психології*. Через аналіз різних граней вчинку як культурно-психологічної організованості відкривається можливість проінтерпретувати різні сторони психічного: вчинок дозволяє поєднати у психології зовнішнє і внутрішнє, глибинні нашарування індивідуальності людини і загальнолюдські надбання культури, аспекти соціалізації та індивідуалізації, інтеріоризації і творчості.

Розглянувши вчинок у синхронічному плані як можливість інтеграції психологічного знання, В.А. Роменець звертається до діахронічного зрізу, намагаючись простежити, за якими феноменами “ховалася” ця категорія в історії психології. Вчений дивиться на психологічне знання через формат категорії *вчинку*. Що він бачить за допомогою такого унікального оптичного приладу?

Вчинок розглядається як одиниця культурно-історичного розвитку людства, тому в ньому відкривається єдність історичного, психологічного та етичного. До того ж він долучений до життєвої реальності і тягне за собою ланцюжок понять: умови його протікання

викликають до життя уявлення про ситуацію, спонукальні джерела ведуть до аналізу мотивації, змістом учинку стають дії, а його наслідки пов'язані із рефлексією, самопізнанням та самотворенням особистості. У лаконічному вигляді концепція вчинку постає так: повновагомий учинок розгортається у певній *ситуації*, його рушійні сили пов'язані із *мотивацією*, він реалізується в *дії*, а здійснена дія завершується процесом *рефлексії*. Таким чином у вчинках людина не тільки створює, а й пізнає саму себе.

За В.А. Роменцем, кожна із психологічних систем, що утворюється в певну історичну епоху, висвітлює ту чи іншу складову вчинку. Вчинок також дає змогу виділити тип власне психічного спричинення, а не тільки біологічного чи соціального, що змушує психологію орієнтуватися на методологічні схеми інших наук [13]. Подібно до поглядів К. Юнга і Е. Шпрангера (які вважали психічну реальність гідною бути самостійним предметом психології і висували гасло “psychologica–psychological”), В.А. Роменець наполягає на самостійності та методологічній незалежності психології, на можливості у цій дисципліні власного спричинення та пояснювального – вчинкового – принципу.

Ідеальну модель розвитку вчинку, що поєднує різні аспекти психічного через категорії *ситуації, мотивації, дії та рефлексії*, В.А. Роменець застосував до історії психології, що дозволило, з одного боку, створити *оригінальну періодизацію розвитку психологічного знання на основі історії культури*, а з іншого – вибудувати місток між сьогоденням і минулим психологічної науки, взаємозбагатити синхронічні і діахронічні плани аналізу. А.В. Юревич [31] виокремив три симптоми кризи сучасної психології за критерієм розірваності зв'язків між: а) дослідженням і психологічною практикою, б) минулим і теперішнім, в) окремими фрагментами знання. Концепція В.А. Роменця запропонувала гідну відповідь на виклики позначених розривів. Учинок у ній став методологічним принципом інтеграції всього масиву психологічного знання.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД В.А. РОМЕНЦЯ, КОЛА КУЛЬТУРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ІДЕЇ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Спробуємо осмислити підхід В. А. Роменця серед інших підходів, так званих *кіл культурної психології*. Тут слушно почати із визна-

чення. Культурна (культурно-історична) психологія як така – явище набагато ширше, ніж її американська версія *cultural psychology*. Сучасна культурна психологія являє собою суцвіття підходів, пов'язаних із вивченням культурно-психологічної феноменології; сюди також належать дослідження на межі психології і культури, психології та історії, психології та етнографії, психології та мистецтвознавства тощо [16]. На рубежі ХХ–ХХІ століть у філософії науки була відрефлексована парадигма *культурно-історичної епістемології*, яка виникла у відповідь на виклик постмодернізму і поставила завдання охопити різноманітні підходи до вивчення психіки в координатах історії та культури. Названа епістемологія розглядається як загальнонаукова парадигма соціально-гуманітарного знання, а її методологічна оптика вказує на те, що вітчизняна культурно-історична психологія ширша, за упредметненням ніж одноіменний підхід Л.С. Виготського, – це дослідницька програма, що відображає міждисциплінарну інтегративну царину психологічного знання, де зустрічаються світоглядно різні автори (зокрема, М.М. Бахтін і Г.Г. Шпет) [18].

Таким чином, культурно-історичний дискурс у психології підживлюється з різних джерел: філологічної (у своїй основі української) традиції О.О. Потебні, Д.М. Овсяннико-Куликівського, Г.Г. Шпета та Г.О. Винокура; німецької культурно-історичної та етнологічної традиції, пов'язаної з іменами Ф. Гребнера, В. Шмідта, Л. Фробеніуса, А. Бастіана, Р. Турнвальда, а також працями В. Гумбольта і В. Дільтея, неокантівської інтелектуальної традиції; англійською та американською традиціями соціальної і культурної антропології. У російській психології культурно-історична проблематика набула розвитку в працях К.Д. Кавеліна, М.І. Кареева, Г.Г. Шпета, Г.І. Челпанова, а також у дослідженнях петербурзької школи медієвістики (орієнтованої на неокантіанство), вчених із Державної Академії Художніх Наук [16].

У будь-якому разі інтерпретація спадщини В.А. Роменця відкриває нові сторінки у розвитку культурно-історичної психології як міждисциплінарної науки. Виникає питання: “Чи дозволяє концепція вчинку, що розглядається як принцип інтеграції психологічного знання, стати дороговказом у діалозі психології з дисциплінами історичного та культурологічного спрямування?”

Вчинок поєднує не тільки *історію психології*, а й *загальну*, структуруючи її за темами

ситуації (умов і передумов вчинку), *мотивації* (спонукальних і рушійних сил), *дії* (завдяки якій особистість створює себе) і *післядії* або *рефлексії* (через що особистість пізнає себе). Кожна із категорій є провідною у тому чи іншому типі культури і проходить певні етапи розвитку – *ситуації* (синкрета), *диференціації* (проблематизації) та *інтеграції* (синтезу). Так, первісний і традиційний типи культур пов'язані із розвитком ситуаційних аспектів учинку. Психологічне знання, яке відповідає цьому типу культури, характеризується В.А. Роменцем як *образно-міфологічне*. Античний і середньовічний типи культури породжують *спекулятивно-категорійний тип* психології. Психологія Нового часу – це вже *наукова* психологія. Вивчення традиційного типу культури уможливорює висвітлення ситуаційних аспектів учинку, античний і середньовічний – націлюють на мотиваційний його аналіз, а культура Нового часу надає психології матеріал для детального вивчення характеристик дії (її цілей, засобів, умов і способів утілення).

В.А. Роменець показує, що етапи розвитку психології – “міфологічний (народний), філософський (метафізичний, спекулятивний) і науковий” – переплітаються між собою, а тому реальність, що вивчається, виявляється набагато багатшою її схематичного зображення [2; 8]. Якщо в основу такої періодизації психології помістити проблему взаємин тіла і душі, то ідеї фатуму, субстанції і психічної активності, відповідно до етапів розвитку психології, стають розв'язками проблеми в контексті тієї чи іншої історичної епохи, а також провідними пояснювальними принципами на кожному із етапів розвитку самої психології. Водночас еволюція психологічного знання проходить через такі етапи: *ситуаційний*, *мотиваційний*, *дійовий*, *післядійовий* (рефлексивний).

Якщо звернемося до досвіду історії науки, то виявимо, що *кожна дисципліна чи галузь знання у своєму розвитку проходить низку етапів, а саме періоди первісного синкретизму (цілісності), відчуженої роздробленості (диференціації та проблематизації), синтетичних устремлінь і сподівань (інтеграції)*. Синкретизм як архаїчне явище характеризується злиттям усіх пізнавальних компонентів; це період задіяння знання у саме життя. Так, на зорі людства простежуються процеси поступового відокремлення міфології із обрядово-побутової сфери, а потім її розпад на окремі галузі культури, такі як філософія,

мистецтво, релігія, право, література тощо, що колись перебували у неподільній єдності. Дисципліни, які подолали синкретизм, більш-менш довгий час прагнуть до самодостатнього, відокремленого розвитку, ретельно зберігаючи свої межі (скажімо, тип наукової раціональності). Проте зріла у своєму розвитку дисципліна знову починає шукати контактів і перетинів з іншими галузями знання, начебто тягнеться до евристичної напруженості пограничних сфер. У ній поступово накопичуються проблеми, що не розв'язуються зсередини, і, нарешті, навчена досвідом, не боячись “втратити обличчя”, така дисципліна одного разу предметно і змістовно виходить за свої межі. Тоді виникають такі галузі науки, як біофізика, біохімія, нейролінгвістика, соціобіологія, етносоціологія, етнопсихологія, семіотика культури та ін. На наш погляд, за цією логікою виникає і культурно-історична психологія як своєрідний синтез різних наук про людину [16]. В.А. Роменцю вдалося відтворити картину еволюції психологічного знання саме в культурно-історичній перспективі. Його підхід можна охарактеризувати не тільки як культурологічний, діалогічний, комунікативний, міждисциплінарний, а й як людинознавчий, антропологічний. Психологія тут постає як наука про людину, котра через аналіз вчинку занурюється у творчий діалог із суміжними сферами знання.

В образно-міфологічній системі психологічного знання вчинок не розглядається як самостійний акт, адже він поглинений ситуацією, розчинений у ній (і це відповідає синкрету як першому етапу еволюції знання), керується фатумом. Середньовічна психологія розвивається у лоні парадигми теології і механізму. А це означає, що душа і тіло протиставлені одне одному як різні субстанції, а переживання, почуття й афекти є мотиваціями вчинку. У психології Нового часу вчинок охоплює ситуаційні, мотиваційні і дійові аспекти, а в подальшій еволюції психологічного знання, починаючи з виникнення загальної парадигми інтроспективної психології з її предметною цариною свідомості і завершуючи бурхливим розвитком психологічних шкіл ХХ століття, психологія нарощує вимір саморефлексії та когнітивної складності. До кінця ХХ, вичерпавши ресурси етапу диференціації і проблематизації знання, вона вдалася до відчайдушних шукачів інтегруючої та комунікативної парадигм. Культурно-історична концепція, якщо її розуміти в найширшому сенсі цього слова, уявляється найконструктивнішою

парадигмою для такої інтеграції психологічного знання. Підхід В.А. Роменця – культурно-психологічний формат аналізу вчинку – дає змогу поєднати емпіричний плюралізм культурно-історичного підходу з принципом теоретичного монізму.

Якщо в “Історії психології” [2] культурно-історична концепція вчинку сформульована В.А. Роменцем у загальних обрисах, то в наступних працях з історії психології (див. [3–8]) вона отримала розвиток, конкретизацію та поглиблення. Екзистенційна, феноменологічна та індивідуальна гілки психології у підході В.А. Роменця постають не як окремі школи, що висвітлюють різні аспекти психічного, а як пов'язані між собою за допомогою вчинкового принципу теоретичні сегменти. Демонструються взаємоперетворення засадничих психологічних категорій – життєвого світу, даного у формі ситуації, мотиву, дії, післядії, а відтак й особистості.

Образно-міфологічна психологія, як відомо, побудована на портретній схожості між тілом і душею, тому вчинок тут спричинений фатумом, тобто неминучістю; у ній закономірно розглядаються повсякденні феномени сновидіння, екстазу, сомнамбулізму, смерті, а дослідницька царина психології не поділена на теоретичне і практичне знання. Психологічні категорії розвиваються у формі метафоричних образів (русалок, лісовиків, водяних, наяд і дріад) і міфів (Психеї, Мнемозіни, Гіпноса і т.п.) [див. 2, с. 41]. Спекулятивно-категорійна психологія (антична і середньовічна) рефлексує єдність і протилежність душі і тіла, де вчинок зумовлений субстанційно [див. Там само, с. 45]. У контексті наукової психології формулюється проблема унікального й універсального в аналізі психічного, поглиблено розкриваються ситуаційні і мотиваційні аспекти вчинку.

Відтак підхід В.А. Роменця виявляє логічно витончену модель розвитку психології в контексті історії культури і культурно-історичного аналізу психіки. Образно кажучи, ранні психологічні концепції нанизуються на вчинковий системоутворювальний принцип організації психологічного знання як намистини на сполучну нитку. Наприклад, психологія початку ХХ століття демонструє єдність концепцій інтеріоризації (презентованих у тому числі й культурно-історичною концепцією Л.С. Виготського) як освоєння зовнішнього світу, індивідуалізації (опрацьованих у психоаналізі) і катарсису як чітко спричинене перетворення внутрішнього світу.

Погляд на психологічне знання через *конструкт учинку* дає змогу поєднати матеріалістичні та ідеалістичні вчення в історії психології, а також історичне, логічне і психологічне [1]. Найважливішим за такого підходу є те, що психологія постає у неподільному зв'язку із культурою. Саме це дає підставу охарактеризувати підхід В.А. Роменця як *культурно-історичний*. П.А. М'ясоїд називає його культурологічним, "серцевиною якого є розуміння культури як історичного процесу пізнання людиною світу і самої себе" [Там само, с. 28]. Отож він дозволяє психології вступити в діалог з науками про культуру та історію, тобто досягнути психологічним аналізом весь той матеріал, який зібраний етнографією, антропологією, історичними біографіями. Психологія, починаючи з XVIII–XIX століть "задивлялася" на ці накопичені в суміжних науках скарби знань про людину, проте відчувала методологічні труднощі при спробі до них підступитися, апробуючи різноманітні стратегії оволодіння матеріалом – від Дж. Локка до В. Вундта, від щоденників місіонерів, які використовував у своїх класичних працях Л. Леві-Брюль, до Л.С. Виготського. Однак назва самого підходу ("культурно-історичний") більше декларує культурно-історичний аналіз, аніж його реалізує, а приклади із історії культури долучаються як ілюстрації. У цій ситуації В.А. Роменцю вдалося відшукати взаємозв'язок між науками про людину шляхом переосмислення як підґрунтя вчинку, так і його незвіданих горизонтів.

Категорія *культури* також трактується В.А. Роменцем через учинок. П.А. М'ясоїд, викладаючи його погляди, пише про це так: культура – це "вчинок людини у часі і просторі свого буття, позначений матеріальними та ідеальними досягненнями, через які вона пізнає світ і саму себе" [Там само]. У вчинку здійснюється зв'язок людини з історією та культурою, категорія *вчинку* надає психології повновагового статусу культурно-історичної. Самопізнання розглядається В.А. Роменцем теж як учинок. Через вчинок людина і долає соціокультурні обмеження, і творить саму себе. У вчинку здійснюється не стільки соціалізація, скільки індивідуалізація людини, а розвиток її як особистості академік Роменець інтерпретує через діалектику універсального та унікального (тобто через реалізацію індивідуального у спільному в розумінні О.О. Потєбні та завдяки діалогу з культурою як формовияву особистої творчості). Зосередження В.А. Ро-

менця на культурі як джерелі психологічного знання проявилось і в підвищеній увазі до розвитку цінності національної культури і психології. Написання фундаментальних багатосторінкових праць українською мовою теж стало вчинком – вибором між "широтою охоплення аудиторії" [13] і потребою кожного народу висловлювати свої ідеї рідною мовою [26].

ПІДСУМКИ

1. Повернемося до питання про постнекласичну раціональність підходу В.А. Роменця, взявши до уваги, що вперше про це було окреслено П.А. М'ясоїдом [1]. У сучасній психології наявні різні трактування сутності постнекласичного типу раціональності. На наш погляд, його основними рисами є такі: комунікативність концепцій, категорійна мережа, культурологічна й антропологічна методологічні оптики, взаємна доповнюваність макро- і мікроаналізів, діалектика універсального та унікального. Існують також різні позиції стосовно того, чи повинна постнекласична раціональність відповідати принципам методологічного монізму, плюралізму чи лібералізму [16; 23; 31]. Вчинковий принцип уможливорює подолання дилеми монізму і плюралізму, дає змогу побачити останні не як протистояння позицій, а як функціонування двох дослідницьких стратегій. За допомогою вчинку, взятого як пізнавальне знаряддя, психологічне дослідження ковзає, розгалужуючись від стовбура в крону за параметрами ситуації, мотивації, дії, рефлексії, і пускає нові пагони аналізу: унікальне виявляє себе через універсальне, а змістове розмаїття виявляється структурованим єдиною логікою організації багатого психологічного матеріалу.

2. В.А. Роменець характеризував свій підхід як *культурно-історичний* чи як *культурно-гуманістичний*, але не називав його ні постмодерністським, ані постнекласичним. Назву постмодерністського він отримує у працях учениці вченого Т.М. Титаренко [10; 11]. На ознаки постнекласичної раціональності у творчості В.А. Роменця вказав П.А. М'ясоїд, виходячи із історії і логіки розвитку психології. Якщо ж виходити із гіпотези, що джерелом зазначеної раціональності у психології є розвиток природознавства (квантова фізика) і що ця раціональність більше зорієнтована на методологічні повороти гуманітарного знання, то і на цій підставі підхід В.А. Роменця

до історії психології слушно визначити як постнекласичний.

3. На історію психології можна дивитися через різну методологічну оптику – класичну, некласичну, постнекласичну. У першому випадку, структуруючи психологічне знання на основі природничої моделі, виявляємо принцип детермінізму в історії психології, у другому, вдаючись до категорійного аналізу М.Г. Ярошевського, – психологічне знання набуває системності, в третьому – історія психології, розкриваючи минуле в сьогоденні, реалізує принцип розвитку. Отож, постнекласичний тип раціональності не заперечує попередні, а відкриває горизонти їхньої комунікації. В.А. Роменець дивиться на історію психології через культурологічну, антропологічну і постнекласичну оптику, тому психологічне знання оживає в його витлумаченні через діалог. На наше переконання сім томів “Історії психології”, які написані в логіці культурно-історичного аналізу, цілком порівнюються за масштабом із десятьма томами “Психології народів” В. Вундта, вигідно відрізняючись відкритістю до найскладнішого типу раціональності, запрошенням до діалогу. Якщо вчення О.О. Потебні В.А. Роменець схарактеризував як “комунікативну теорію психічного”, то до його власних праць можна застосувати характеристику комунікативної історії психології.

4. Методологічним досягненням постнекласичного типу раціональності стало прагнення поєднати макро- і мікроаналізи, системний і мережевий підходи, вивчення загального й універсального поруч із унікальним і ситуаційним [16; 17]. Із К.Д. Каверініним (та іншими представниками культурно-історичного підходу) В.А. Роменця зближує ідея, що продукти культури містять у собі образ людини тієї чи іншої епохи, котрий може бути психологом розшифрований. Історична реконструкція стає одним із методів психології як науки і зближує її з історичним знанням. Звертаючись до рефлексії своєї історії, психологія, на думку Володимира Андрійовича розвивається – відбувається її самотворення через самопізнання.

5. Історія психології, що знаходить внутрішню теоретичну єдність на підставі принципу вчинку, найдокладнішим чином викладена В.А. Роменцем у семи томах, що відповідають різним культурно-історичним епохам. Це абсолютно унікальний, повноцінно реалізований, проект. Напевно, ніде у світі немає ні такого ємного підручника з предмета, ані цілісного

аналізу історії психології, зробленого однією людиною. Навіть побіжне знайомство зі змістом праць дає уявлення про безкраї обрії охоплення матеріалу. Слабкість більшості сучасних підручників із історії психології – ігнорування психологічних знань Сходу – тут подолана.

6. У концепції В.А. Роменця долається також розрив психології на теорію і практику, адже психологія в цілому трактується вченим як практика самопізнання, причому спільного, реалізованого через окремі психологічні системи. Психологія розглядається автором не тільки в контексті культури, а й як особлива форма культури, яка не стільки зумовлена історією, скільки сама конструює цю історію. Тут ідеї В.А. Роменця вступають у діалог із роздумами К. Гергена про психологію як історію і про зміни, які відбуваються у суспільстві у результаті масового поширення психологічного знання. І в цьому, власне, реалізується провідна риса постнекласичної раціональності – комунікативність, можливість долучити до живої мережі знання праці мислителів як різних культур та історичних епох, так і налагодити переспів ідей між ними і сучасниками. Отож спадщина В.А. Роменця – це не лише об’єднувальний простір спілкування різних дослідників, а й зразок винятково продуктивного енциклопедизму в дії.

1. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології. Підручник: в 2 т. / П. А. М'ясоїд. – К.: Алерта, 2011. – Т. 1. – 496 с.

2. Роменець В. А. Історія психології: Навч. посібник / В. А. Роменець. – К.: Вища шк., 1978. – 439 с.

3. Роменець В. А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків: Навч. посібник / В. А. Роменець. – К.: Вища школа, 1983. – 415 с.

4. Роменець В. А. Історія психології епохи Відродження: Навч. посібник / В. А. Роменець. – К.: Вища школа, 1988. – 488 с.

5. Роменець В. А. Історія психології XVII століття: Навч. посібник / В. А. Роменець. – К.: Вища школа, 1990. – 365 с.

6. Роменець В. А. Історія психології епохи Просвітництва: Навч. посібник / В. А. Роменець. – К.: Вища школа, 1993. – 568 с.

7. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття: Навч. посібник / В. А. Роменець. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.

8. Роменець В. А. Історія психології XX століття: Навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.

9. Роменець В. А. Психологія творчості: Навч. посібник. – 3-є вид. – / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.

10. Титаренко Т. М. Психологія особистості В.А. Роменця у постмодерністському звучанні / Т. М. Титаренко // “Ars vetus – Ars nova”: В.А.Роменець / За ред. І. П. Манохи. – К.: Гнозис, 2001. – С. 25–43.

11. Титаренко Т. Система психології Володимира Роменця як вчинок самопізнання / Т. Титаренко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 33–53.

12. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник. 1984 – 1985 / Отв. ред. И. Т. Фролов. – М.: Наука, 1986. – С. 80–160.

13. Бреусенко А. А. Развитие поступкового принципа в “Истории психологии” В. А. Роменца / А. А. Бреусенко // “Ars vetus – Ars nova”: В. А. Роменец / За ред. І. П. Манохи. – К.: Гнозис, 2001. – С. 55–63.

14. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии / Ф. Е. Василюк. – М.: Смысл, МГППУ, 2003. – 240 с.

15. Виндельбанд В. Прелюдии: Филос. ст. и речи. Пер. со 2-го нем. изд. / В. Виндельбанд. – СПб.: Изд. Д. Е. Жуковского, 1914. – 374 с.

16. Гусельцева М. С. Культурная психология: методология, история, перспективы / М. С. Гусельцева. – М.: Прометей, 2007. – 299 с.

17. Гусельцева М. С. Психология и история: от макроанализа – к микроанализу / М. С. Гусельцева [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010. № 2 (10). URL: <http://psystudy.ru/> (дата обращения: 10.02.2011).

18. Зинченко В. П. Истоки культурно-исторической психологии: философско-гуманитарный контекст / В. П. Зинченко, Б. И. Пружинин, Т. Г. Щедрина. – М.: РОССПЭН, 2010. – 415 с.

19. Иванова Е. Ф. Мои впечатления о В. А. Роменце / Е. Ф. Иванова // “Ars vetus – Ars nova”: В. А. Роменец / За ред. І. П. Манохи. – К.: Гнозис, 2001. – С. 166–168.

20. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография: Пер. с англ. / Р. Дж. Коллингвуд. – М.: Наука, 1980. – 485 с.

21. Костюк Г. С. Руссо-украинские связи в процессе формирования передовой отечественной психологической мысли / Г. С. Костюк // Костюк Г. С. Избр. психол. тр. – М.: Педагогика, 1988. – С. 230–247.

22. Марцинковская Т. Д. История психологии. Учебник / Т. Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2006. – 544 с.

23. Мясоед П. А. Психология в аспекте типов научной рациональности / П. А. Мясоед // Вопр. психологии. – 2004. – № 6. – С. 3–17.

24. Мясоед П. А. С. Л. Рубинштейн и В. А. Роменец: деятельностный и культурологический подходы в психологии / П. А. Мясоед // Психология человека в современном мире. Мат-лы Всерос. научн. юбилейн. конф., посв. 120-летию со дня рождения Сергея Леонидовича Рубинштейна: в 6 т. / Отв. ред. А. Л. Журавлев и др. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2009 – Т. 2. – С. 122–129.

25. Нугаев Р. М. Смена базисных парадигм: концепция коммуникативной рациональности / Р. М. Нугаев // Вопр. философии. – 2001. – № 1. – С. 114–122.

26. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.

27. Роменец В. А. О научной, педагогической и общественной деятельности С. Л. Рубинштейна на Украине // В. А. Роменец // Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Материалы. Воспоминания / Отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1989. – С. 103–113.

28. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности // Вопр. философии. – 1989. – № 4. – С. 88–96.

29. Уилбер К. Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия: Пер. с англ. / К. Уилбер. – М.: Изд-во ООО “АСТ”, 2004. – 416 с.

30. Челпанов Г. И. Психология. Философия. Образование / Г. И. Челпанов // Челпанов Г. И. Избр. психол. тр. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1999. – 528 с.

31. Юревич А. В. Психология и методология / А. В. Юревич. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 312 с.

АНОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергіївна.
Культурно-історичний підхід В. А. Роменця: ідея культури та ідеї в культурі.

Творчість В. А. Роменця характеризується в контексті української психології як особливої інтелектуальної традиції. Висвітлюється роль творчого діалогу вченого з М. М. Бахтініним, С. Л. Рубінштейном, М. Г. Ярошевським у становленні *категорії вчинку* як осередку його мислення. Остання тлумачиться як магічний кристал, через який В. А. Роменец проінтерпретував історію психології і на підставі якого запропонував оригінальну, культурологічно зорієнтовану, *модель інтеграції психологічних знань*. Людина через учинок виявляється долученою до певного культурно-історичного контексту, а психологічні концепції виявляють власний зв'язок з історичною епохою і розвитком таких форм культури, як міфологія, філософія, релігія, наука, мистецтво. Творчість академіка Роменця осмислюється в термінах постнекласичної раціональності. Показується, як за допомогою категорії вчинку, взятої як пізнавальне знаряддя, дослідження ковзає, розгалужуючись від стовбура у крону за параметрами ситуації, мотивації, дії, рефлексії і пускає нові пагони аналізу – унікальне виражається через універсальне, а розмаїття охоплюється єдиною логічною структурою. У підсумку творча спадщина В. А. Роменця постає комунікативною історією психології, зразком енциклопедизму в могутній реальній дії.

Ключові слова: В. А. Роменець, українська психологія, категорія вчинку, психологія вчинку, культурно-історична психологія, історія психології, постнекласична раціональність.

АННОТАЦИЯ

Гусельцева Марина Сергеевна.
Культурно-исторический подход В. А. Роменца: идея культуры и идеи в культуре.

Творчество В. А. Роменца рассматривается в контексте украинской психологии как особой интеллектуальной традиции. Освещается роль творческого диалога ученого с М. М. Бахтиным, С. Л. Рубинштейном, М. Г. Ярошевским в становлении категории поступка как ячейки его мышления. Последняя становится тем магическим кристаллом, сквозь который В. А. Роменец проинтерпретировал историю психологии и на осно-

ванні якого пропонує оригінальну, культурологічно орієнтовану, *модель інтеграції психологічного знання*. Посередством поступка людина виявляється включеною в певний культурно-історичний контекст, а психологічні концепції виявляють власну зв'язь з історичною епохою і розвитком таких форм культури, як міфологія, філософія, релігія, наука, мистецтво. Творчість академіка Роменця осмислюється в термінах постнекласическої раціональності. Показується, як з допомогою категорії поступка, взятої в якості пізнавального інструмента, дослідження розгалужується від стовбу до крони за параметрами ситуації, мотивації, дії, рефлексії і пускає нові гілки аналізу – унікально виражається посередством універсального, а різноманітність охоплюється єдиною логічною структурою. В результаті творче спадщина В.А. Роменця представляє комунікативну історію психології, зразком енциклопедизма в потужній реальному діянні.

Ключові слова: В.А. Роменець, українська психологія, категорія поступка, психологія поступка, культурно-історична психологія, історія психології, постнекласическа раціональність.

ANNOTATION

Guseltseva Marina.

Cultural-Historical Approach of V. Romenets: Idea of Culture and Ideas in Culture.

The scientific work of V. Romenets is characterized in the context of Ukrainian psychology as a special intellectual tradition. The role of the creative dialogue between the scientist and M. Bahtin, S. Rubinshtein, M. Yaroshevskiy in the formation of the category of action as the heart of his way of thinking is highlighted. The last one is explained as a magic crystal through which V. Romenets has interpreted the history of psychology and on its basis has offered an original, culturologically oriented model of interpretation of psychological knowledge. The activity of the academician V. Romenets is comprehended in the terms of post-non-classical reality. It has been demonstrated how with the help of the category of action taken as an instrument of cognition, the investigation slides, branching from the stem into the crown according to the parameters of situation, motivation, action, reflective action and shoots new sprouts of analysis – the unique is expressed through the universal, and the variety is covered by the general logical structure. Ultimately the scientific heritage of V. Romenets comes out as the communicative history of psychology, the example of encyclopedism in the powerful real action.

Key words: V. Romenets, Ukrainian psychology, category of action, psychology of action, culture-historical psychology, history of psychology, post-non-classical rationality.

Переклад з російської
к. психол. н. Петра М'ЯСОІДА
Copyright © 2011

Надійшла до редакції 28.03.2010.

КНИГИ В.А. РОМЕНЦЯ

Роменець В.А., Маноха І.П.

Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вст. ст. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. — К.: Либідь, 1998. — 992 с.; іл.

У навчальному посібнику в широкому культурно-історичному контексті представлено рух світової психологічної думки у ХХ столітті. Історія психології цього складного й суперечливого періоду постає у послідовному висвітленні наукових напрямів, шкіл, а головне — особистостей, котрі зумовили вибудову чимдалі довершенішого знання про людину та її внутрішній світ.

Для студентів вищих закладів освіти, які навчаються за спеціальністю «Психологія», а також усіх, хто цікавиться проблемами історичного поступу психологічної науки.